

Red de markestenen

Gerhard Post, Erik Rolevink en Harry van der Sleen

In de oude organisatiestructuur van Twente speelde de marke een belangrijke rol. De marke beheerde namens de eigenaren van de grote boerderijen de gemeenschappelijke gronden, zoals de bossen, vennen, heidegebieden en weilanden. Naar men denkt zijn de marken vanaf de 13^e eeuw ontstaan als formalisering van de buurtschappen, waarin ongetwijfeld al ongeschreven regels voor gemeenschappelijk gebruik golden. Rond deze tijd werd het belangrijk de grenzen (laken) tussen de verschillende marken precies vast te leggen door de toegenomen bevolkingsdruk. Het vastleggen van de grenzen gebeurde met markeringen: bomen, kuilen, houten palen, keistenen, schoorstenen en stenen palen, die naast natuurlijke afscheidingen de grens markeerden.

De gemeentes die in en na de Franse tijd ontstonden waren samenvoegingen van de oude marken. Een deel van de markegrenzen werden gemeentegrenzen, en de bijbehorende markeringen werden veelal gemeentegrensstenen. Na de opheffing van de marken in het midden van de 19^e eeuw, verloren de markeringen die geen gemeentegrenssteen waren hun functie. Ondertussen zijn ook veel gemeentegrenzen aangepast en is het behoud van de nog bestaande gemeentegrensstenen beslist niet vanzelfsprekend. Dit is jammer omdat deze grenzen en grensstenen een geschiedenis van honderden jaren representeren, en daarmee behoren tot het Twentse landschap en ons cultureel-historisch erfgoed. Daarom is er actie nodig om behoud van de nog bestaande markeringen op de agenda te krijgen.

Bronnen

Hoe weten we waar voorheen grensmarkeringen zijn geweest? Hiervoor zijn er verschillende bronnen.

De eerste bron zijn de markeboeken, dat zijn de verslagen van de holtinks, de markevergaderingen. In diverse markeboeken wordt het (her)oprichten van laakpalen genoemd. Daarnaast zijn er in de diverse markeboeken verslagen van laakgangen te vinden, zoals een laakgang van de Luttermarke in 1651. De uitdaging hier is om uit deze beschrijving de huidige locatie te achterhalen, iets wat de Historische Vereniging De Dree Marken probeert te doen.

Een andere bron zijn grensconflicten die voor de rechtbank uitgevochten werden. Dit zien we in het bijzonder in de 18^e eeuw op diverse plaatsen gebeuren. Nadat deze conflicten beslecht zijn, werden vaak stenen palen geplaatst. Een voorbeeld hiervan is het gebied op de grens van de marke Zenderen en Bornebroek en de heerlijkheid Almelo: in 1772 werd na drie eeuwen twist overeenstemming bereikt. Een paal die hier werd opgericht kreeg de naam Vredepaal. Deze paal scheidde later de gemeentes Wierden, Borne en ambt Almelo. Momenteel ligt de steen omver, nog wel op de juiste plaats.

De Vredepaal

Een derde bron zijn de proces-verbalen van de grensbepalingen van de gemeentes. Na de Franse tijd werden de gemeentes verplicht de grenzen met hun buurgemeentes te beschrijven. Om een idee te geven hoe zo'n proces-verbaal opgesteld werd, volgt hier een stukje uit het proces-verbaal van Hengelo over de grens met de gemeente Lonneker. Dit deel is ook nu nog de grens, maar nu tussen Hengelo en Enschede, in de buurt van de Haaksbergerstraat (N739) en de A35:

Verder op eenen steenen paal staande in het zoogenoemde Binnenveld ten westen van een kamp bouwland behorende onder het erve de Zandboer en genaamd de Zandboerpaal en gemerkt no. 13. Vervolgens op eenen steenen paal staande in het Beldersveld hebbende de zoogenaamde Landhutte ten oosten welke paal is genaamd de Belderspaal en gemerkt no. 14.

Dat hierbij soms fouten gemaakt werden, blijkt uit het feit dat een aanhangsel de Fabelhuttesteen toevoegt, als paal 13A; deze was in eerste instantie vergeten. De Fabelhuttesteen bestaat nog steeds en staat als rijksmonument 46595 geregistreerd, onder de (foutieve) naam Belderspaal.

De Fabelhuttesteen

De laatste bron die we hier willen noemen zijn de kadastrale kaarten uit 1832. In Twente werden de meeste marken na 1832 opgeheven. In 1832 waren ze dus nog aanwezig als eigenaren van de gemene gronden. Bovendien werden de markegrenzen met hun markeringen ingetekend op de kadastrale kaarten. Door deze kaarten over te zetten op moderne kaarten, kunnen we bepalen waar vroeger de grenzen hebben gelopen. Het nauwkeurig overzetten op moderne kaarten gaat overigens niet vanzelf. Zo heeft de provincie Overijssel in het voorjaar van 2014 een digitale kaart gepubliceerd¹, die van te lage kwaliteit is voor ons doel: de getoonde grens en de echte grens liggen veelvuldig honderden meters van elkaar. Wij proberen deze kaart te verbeteren en informatie over de nog bestaande markeringen toe te voegen².

Hoe verdwijnen markestenen?

De overgebleven markeringen zijn veelal van steen: of een grote kei, of een Bentheimer zandstenen paal. Deze markeringen zullen we vanaf nu beide markestenen noemen. Een grove schatting is dat er oorspronkelijk 1000 markeringen waren. Als we de gebieden die we goed kennen extrapoleren, komen we tot ongeveer 200 zichtbaar overgebleven markestenen. Van deze markestenen ligt een deel niet meer precies op de juiste plek; als grenssteen is daarmee de functie verloren gegaan. Het verdwijnen en verplaatsen van markestenen is een continu proces. Zo leverde een rondgang³ langs de gemeentegrens van Almelo in 1992 nog acht van de 24 stenen op, terwijl we er nu nog maar vijf op hun plek terugvinden: de Riemsdijkpaal staat weer fier overeind, maar nu ligt de Vredespaal omver en in beide rondgangen stond de Sorgpaal scheef en de Lambertspaal paraat. De Hobokenpaal was al afgevoerd, maar is door een historisch geïnteresseerde teruggevonden bij het sloopbedrijf. Met tussenkomst van de gemeente werd hij herplaatst. De Vettepaal, Ketelpaal en de Landmanspaal zijn tussen de jaren 2000 en 2010 verdwenen. De Brektemersteen staat naamloos in de tuin van het Stadsmuseum.

Voor het verdwijnen van markeringen zijn drie globale oorzaken aan te wijzen. De eerste is dat de markering vergaan is. Dit gebeurt als de paal van (eiken)hout was en niet vervangen werd. De tweede oorzaak, verreweg de belangrijkste, is dat de steen in de weg lag. Dit kan gebeuren door perceelwijzigingen, bebouwing, natuurontwikkeling, aanleg van wegen, et cetera. Een voorheen populaire oplossing was om de steen dan in de grond te laten zakken; zo zullen er verborgen nog diverse markestenen aanwezig zijn. De derde oorzaak is het weghalen van de steen voor gebruik elders, zoals bescherming van een inrit, bouw materiaal of verfraaiing van erf of tuin.

We lichten dit proces toe aan de hand van een selectie uit ons bekende voorbeelden.

De steen in de landweer is een veldkei die tot begin 1978 op zijn plek lag: in de berm van wat nu de A35 is, op de grens van de gemeentes Borne en Hengelo. Net voor de aanleg van de weg werd de steen veiliggesteld door de grondeigenaar. In eerste instantie lijkt hij bereid te steen terug te laten plaatsen, maar later weigert hij met opmerkingen als “ik ga niet weer door de knieën met die markesteen” en “hij is van mij, en hij blijft van mij”. De zaak kreeg in 1978 en 1979 volop aandacht in de regionale media. De steen lag daarna jaren onder een berk op het erf van de boer. Nu is de betreffende boerderij afgebroken en de steen verdwenen.

Paal nr 2 in Kloosterhaar

Paal nr 2 staat op het noordelijkste puntje van Twente, in Kloosterhaar aan de Groene Dijk. Hij behoorde tot een reeks van tien palen die een grensconflict tussen de heerlijkheid Almelo en de provincie afsloten in 1770. Rond 1990 werd de steen nogal ruw verwijderd tijdens rioleringswerkzaamheden; hierdoor is het bovenstuk afgebroken. De toenmalige en huidige eigenaar heeft de paal gered en herplaatst.

De Morspaal aan de Eibergsestraat in Haaksbergen werd in 2003 teruggevonden en opgegraven door de Historische Kring Haaksbergen. Hij werd 20 meter verderop herplaatst. De paal bevat inscripties waaronder het jaartal 1712.

De Dashorststeen op de grens van Borne en Tubbergen werd bij het egaliseren van de grond in de jaren 1950 weggehaald. Hij zou daarna voor een huis aan de Albergerweg hebben gestaan⁴, maar lijkt nu verdwenen te zijn.

Rijksmonument 26314 op de grens van de marken Lossen en De Lutte verdween rond 1995 toen het gebied werd ingericht als gebied dat meer natuurlijk beheerd wordt.

Rijksmonument 46596, de Koekoeksteen, was bijna afgevoerd toen het terrein waarop deze lag tot retentiegebied Kristalbad werd omgevormd. Dankzij alert reageren van Historische Sociëteit Enschede-Lonneker werd de steen behouden.

De Werthepaal op de grens van de marke Buurse, de Esmarke en Duitsland was in 1976 een poosje verdwenen, maar werd na enig speurwerk weer teruggevonden bij iemand die net op het punt stond om hem te verkopen.

De steen op de Withagshaar op de grens van Dulder en Hertme werd door een boer naar diens erf verplaatst, en na diens overlijden siert de steen zijn graf.

Red de markestenen

De voorbeelden hierboven tonen een beeld, waarbij de lokale overheden, geen enkele actie kunnen/willen ondernemen. Naar onze mening is dit onjuist. De gemeentes dienen de verantwoordelijk te nemen om dit culturele erfgoed te bewaren. Daarvoor is het noodzakelijk dat de markestenen een beschermd status krijgen; alleen zo kan onwetendheid en onverschilligheid ondervangen worden. Wij stellen ons voor dat alle markestenen aan de cultuur-historische waardenkaarten toegevoegd worden die de gemeentes nu aan het vullen zijn en dat elke markesteen de status van monument krijgt. Uit de voorbeelden hierboven blijkt dat zelfs de rijksmonumentenstatus niet voldoende is; het biedt in ieder geval geen rijksbescherming. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed treedt alleen op bij verstoringen van *archeologische* monumenten. De bescherming van de markestenen ligt dus hoe dan ook in de handen van de gemeentes. Toetsing aan de cultuur-historische waardenkaart bij bouwaanvragen en bestemmingsplannen is voor effectieve bescherming noodzakelijk. Vaak is met een beetje goede wil een markesteen prachtig in te passen in een project, maar soms zal een flinke verplaatsing onvermijdelijk zijn.

Het is voor ons duidelijk dat de gemeentes het bewaren niet alleen kunnen. De gemeentes zullen de hulp moeten invoeren van lokale historische en heemkunde verenigingen. In deze verenigingen zijn de mensen te vinden met kennis en (hopelijk) belangstelling voor het behoud van markestenen. Omgekeerd hopen wij dat deze verenigingen de gemeentes het belang van het behoud van markestenen kunnen duidelijk maken en ook willen helpen bij de bescherming. De waarde van markestenen wordt door een aantal gemeentes al erkend, en in een aantal gemeentes is er de intensieve samenwerking die wij als algemeen wenselijk voorstellen.

De Koekoeksteen

Zoals we hierboven stelden zal de meeste inzet op lokaal niveau nodig zijn. Overleg tussen de verschillende historische en heemkunde verenigingen is nuttig voor het delen van kennis, ervaringen en enthousiasme. Wij hebben de Oudheidkamer Twente gevraagd hier een coördinerende rol in te spelen.

Voor de markestenen geldt ongetwijfeld het gezegde “onbekend maakt onbemind”. Wij hopen deze onbekendheid in de toekomst te verkleinen en velen te laten genieten van deze markeringen van de oude markegrenzen, grenzen die eeuwenlang het landschap van Twente bepaalden.

Gerhard Post woont in Hengelo en werkt bij de Universiteit Twente. Zijn belangstelling geldt de (oudere) geschiedenis van Twente. Hij is trekker van de Werkgroep Markegrenzen Hengelo en beheerder van de site www.markegrenzen.nl.

Erik Rolevink woont in Enschede en is eveneens werkzaam bij de Universiteit Twente. Historie en geografie, met name van Enschede, hebben zijn bijzondere interesse. Verder is hij actief in het regionale natuur- en landschapsbeheer.

Harry van der Sleen woont in Enschede en werkt bij Albert Heijn. Hij is geïnteresseerd in de historie van Enschede, gespecialiseerd in grenspalen en voorzitter van de Loakstenencommissie.

De Loakstenencommissie van de Historische sociëteit Enschede-Lonneker heeft als doel het zichtbaar maken, herplaatsen en onder de aandacht brengen van markestenen in de tegenwoordige gemeente Enschede. De auteurs zijn allen lid van deze commissie.

Noten:

¹ http://gisopenbaar.overijssel.nl/viewer/app/cwk_discipline/v1.

² Zie www.markegrenzen.nl.

³ H. Hagens, *Almelose grensgeschillen*, Jaarboek Twente 1992, p. 97-109.

⁴ M.G.E. van Harten-Fransen, *Grens- en Markestenen rond de gemeente Borne*, 1993.

Dit artikel verscheen eerder in Jaarboek Twente 2016. Deze versie is geactualiseerd.